

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 316 (2017), 143 – 146

N.T.Zhanakovaassociate professor of the Kazakh Ablai Khan University of International
Relations and World Languages, candidate of historical sciences
nurgul.zh.t@mail.ru**CONTRIBUTION OF THE ALASH PEOPLE
TO THE NATIONAL CULTURE**

Abstract. In the article the outstanding contribution to the culture of the beginning of the XXth century by famous prominent figures of A.Bokeikhanov, A.Baitursynov, M.Tynyshbaev, A.Ermekov, I.Mustambayev. It was noted that the role of the Alash party and the autonomy of the Kazakh people in the spirit of the XXth century is a special feature of the Alash party, which is characterized by the fact that most of the Alash people, along with their social activities, study deeply the history and culture of their people. Studying the history and culture of the Kazakh people, writing about Abai on his son for the first time in the press, A. Baitursynov's formation of Kazakh language at the beginning of the XXth century, his fundamentalist background, being a reformer of the Kazakh writing based on Arabic graphics, M. Tynyshbaev's country. It is widely spoken that it has written a great deal of scientifically substantiated sources for its complex, unprecedented stages of its history. Alimkhan Yermekov, the first professor of mathematical sciences among the Kazakh scientists, was the first to write mathematical books in Kazakh for the higher education institutions, the Alash movement figure, the literary critic, Abaitanim Idriss MUSTAMBAYEV. the idea of promoting oral literature, prominent representatives of literature, rich heritage left behind, protection of his son Abai's heritage picked up.

Keywords: nation, politics, history, language, Kazakh, people, state, intelligentsia, people, government, education.

Н.Т. ЖанақоваАбылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем
тілдері университетінің доценті, тарих ғылымының кандидаты**АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ
ҰЛТ МӘДЕНИЕТІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

Аннотация. Мақалада Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Тынышбаев, Ә.Ермеков, Ы.Мұстамбаев сияқты көрнекті алаш қайраткерлерінің XX ғасырдың басындағы ұлт мәдениетіне қосқан үлесі ашып көрсетіледі. Қазақтың ұлттық мәдениетін XX ғасыр талаптарына сәйкес қайта құруда «Алаш» партиясы мен Алаш автономиясының рөлі ерекше болғандығы атап өтіліп, Алаш қайраткерлерінің көпшілігіне тән қасиет – олар қоғамдық қызметімен қатар туған халқының өткен тарихына, мәдениетіне терең үніле зерттеп, шығармашылық қызметін де қатар ұстандығына назар аударылады.

Тірексөздер: ұлт, саясат, тарих, тіл, мәдениет, қазақ, зиялылар, халық, мемлекет, білім.

XX ғасырдың басындағы Алаш қайраткерлері өздерінің саяси қызметінде ұлттық, жалпыадамзаттық құндылықтарды қорғауды басты мақсат деп білді. Олар қазақ зиялыларының көшбасшылары ретінде халықтың саяси жағынан көзін ашу мақсатында қалың жұртшылықта білімге деген құлшынысты ояту, сауатсыздықты жою қажет екенін түсінді. Ұлт зиялыларының бүкіл қызметі осы мұратқа бағытталды. Қазақ жастары Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан және Ресейдің т.б. университеттерінде, техникалық және медициналық жоғары оқу орындарында білім алды. Өз Ұлт мәдениетін дамытып өркендетуде зор рөл атқарған қазақ зиялыларының талантты бір шоғыры XX ғасырдың басына қарай нақ сол буыннан қалыптасты. Олар өз халқын отаршылдық бұғауынан азат, өркениетті, дербес және тәуелсіз жағдайда көруді

армандады. Қазақ зиялыларының таңдаулы өкілдері патша өкіметін дала өңірінде білім беру ісін неғұрлым жедел жүргізгісі келмегендігі үшін сынады, ал өздері отандық ғылымды қалыптастырудың алғышарттарын жасауға ұмтылды. Алаш зиялылары ғылыми мақалалар, сөйлеген сөздері арқылы өркениетті елдердегі ғылым жетістіктерін насихаттауға, оның қажеттігін, қоғамды түбірінен өзгерте алатын күдіретті күшін дәлелдеуге ұмтылды. Олардың тәуелсіз ел болу жолындағы қажырлы қызметі ізсіз қалған жоқ.

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары дәрігерлер, саясатшылар, заңгерлер, ақын-жазушылар болатын, бұл кезең қазақтың жан-жақты білімді азаматтары Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов және басқаларының тарих сахнасына шығуымен ерекшеленді. М.Тынышбаев, Ө. Ермеков, Х. Досмұхамедов және басқа Алаш қайраткерлері ғылымизерттеулермен айналысты. Қазақстан ғылымының қаулап дамуы кеңес өкіметі жылдарында болғанын теріске шығаруға болмайды, бірақ оның іргетасыннан XX ғасырдың басында Алаш қайраткерлерінің талантты жас өкілдері қалаған еді [1].

Қазақтың ұлттық мәдениетін XX ғасыр талаптарына сәйкес қайта құруда «Алаш» партиясы мен Алаш автономиясының рөлі ерекше болды. 1917 жылдың 21-26 шілдесінде Орынбор қаласында Бірінші бүкіл қазақтық құрылтай өтті. Оның шешімдері бойынша «Алаш» партиясының бағдарламасы жарияланды. 1917 жылдың соңына таман Қазақ елі прогресс жолында талай жетістіктерге жетті және ұлттық төл мәдениетті дамытуға мүмкіндік алды. Қазақ рухани мәдениетінің сол тұстағы деңгейінде Алаш қайраткерлері алдыңғы қатарда тұр. Бұл ретте «Алашорда» үкіметінің басшысы, көсемі Әлихан Бөкейханов бастаған алаш зиялылары өз халқының жанқияр ұлдары ретінде туған мәдениетіне өлшеусіз қызмет етті.

Қазақтың ұлттық мәдениетінің дамуына өз үлесін қосқан мемлекет және қоғам қайраткері, экономист, әдебиетші, публицист, аудармашы, ғалым Ө. Бөкейхановтың мол еңбегінің бір саласы қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне арналған. Ол Орыс императорлық география қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің толық мүшесі ретінде қазақ даласының тарихын көп зерттеді. Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесін ашуға және қызметіне тығыз араласып, қоғам басылымдарында ғылыми мақалаларын жиі жариялап отырды. Тарих саласындағы жазып қалдырған елеулі еңбектері – «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи», «Киргизы» атты монографиялары. «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» атты монография 1903 жылы «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты көптомдық альманахтың «Киргизский край» деген XVII томына еніп, Санкт-Петербургте жарық көрді. Еңбекте Қазақ өлкесінің тас, қола дәуірінен бергі тарихы, мекендеген халықтары, олардың мәдени, саяси-әлеуметтік жетістіктері кең көрініс тапқан. Сондай-ақ, Дала өлкесінің соңғы ғасырлардағы өмір-тарихын сипаттайды, патша өкіметінің жүргізіп отырған отаршылдық саясатын да батыл суреттеген.

Әлихан Бөкейханов – қазақтың тұңғыш энциклопедист-ғалымы. Ол XX ғасыр басында Ф.А.Брокгауз бен И.А.Ефрон секілді баспагерлер шығарып тұрған көптомдық «Жаңа энциклопедиялық сөздікті» дайындауға қатысты. «Сөздікке» енген қазақтың тарихы, қазақтың хандықтары туралы және басқа материалдарды Ө.Бөкейханов жазып берген. Олұлы Абай туралы тұңғыш рет баспасөз бетінде суретіне қоса қазанама мақала жазып жариялады, сондай-ақ Абайдың ұлы Тұрағұл және немере інісі Кәкітай Ысқақұлымен бірге ұлы ақынның өлеңдерін жинақтап, баспаға әзірлеп 1909 жылы Санкт-Петербургте алғаш рет жеке кітбын жарыққа шығарды [2].

Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлының халық үшін істеген игі істерінің ішіндегі ең шоқтығы биік қызметінің бірі – араб жазуына өзгерістер енгізіп қазақ әліпбиін құрастыруы. Осы арқылы ғылым халқының тез сауаттанып хат тануына оқу білімге деген құштарлықтарының оянуына ерекше ықпал етті. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады. Сөйтіп, әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды, ол әрекетті «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті. Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдары арасында 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым «Әліп-бидің» жаңа түрін жазды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытудағы қызметі енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жазумен ұласады. Осы тұста оның атакты «Тіл – құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды. «Тіл-құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының іргетасы болып қаланды.

А.Байтұрсынұлы қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашуына көп күш жұмсады. Осы мақсатта «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914); ересектердің сауатын ашуға арнап «Әліпби» (1924), «Жаңа әліпби» (1926) атты оқулықтар жазып шығарды. Ол қазақ тілі білімін 20 ғасырдың бас кезінде қалыптастырып, оның ірге тасын қалады. Араб графикасына негізделген қазақ жазуының реформаторы болды.

Көрнекті саяси және қоғам қайраткері, алаш қозғалысының негізін салушылардың бірі, Алашорда үкіметінің мүшесі және оның төрағасының орынбасары болған тарихшы-ғалым Мұхамеджан Тынышбаев халқымыздың тарихының күрделі, бұрын зерттелмеген кезеңдеріне арнап, дерек көздері бай, ғылыми тұрғыдан негізделген ірі еңбектер жазды. Оның тарихты терең түсіне білгендігі, зерттеушілігі, қазақ халқының өміріне, кейінгі тағдырына әсер еткен ірі оқиғаларды түпқазық етіп алып, жүйелі түрде қарастыруынан байқалады. Бұған оның «Қырғыз-қазақ руларының шежіресі», «Қырғыз-қазақтың шығу тегі», «Қазақ этнонимі туралы», «Алтын Орданың күйреуі және Қазақ хандығының құрылу тарихы», «Ақтабан шұбырынды» секілді еңбектері дәлел бола алады.

1924-1925 жылдары Орыс Географиялық Қоғамының Түркістан бөлімінде жасалған баяндама негізінде М.Тынышбаевтың «Қырғыз-Қазақ халқының тарихына материалдар», оған қосымша ретінде «Қырғыз-Қазақтар XVII және XVIII ғасырларда» деген еңбектері жарық көрді. Оларда тарихшы-ғалым қазақ шежіре деректерін орыс, шығыс, қытай деректерімен салыстыра отырып қарастырады. Ол өзі пайдаланған дерекемелерге сыни көзқараспен қарады және оларды ауызша тарихи мәліметтермен үнемі салыстырып отырды. Осындай еңбектерінің нәтижесінде инженер М.Тынышбаев тарихшы, өлкетанушы ретінде де көрінді.

Жалпы, Алаш қайраткерлерінің көпшілігіне тән қасиет – әмбебаптық болып табылады. Олар қоғамдық, мемлекеттік қызметтерімен қатар туған халқының өткен тарихына, мәдениетінерең үніле зерттеп, шығармашылық қызметін де қатар ұстанды. Солардың бірі де, бірегейі де Мұхамеджан Тынышбаев болатын.

М.Тынышбаев 1920 жылы Қазақ өлкесін зерттеу қоғамын құрушылардың бірі болып, «Сана» журналының шығуына қатысады. Журналдың 1923 жылғы № 1 санында М.Тынышбаевтың «Түрік-моңғол тарихы» деген еңбегі жарық көреді. Бұл құнды еңбегінде ол XII ғасырдағы моңғол шапқыншылығына дейінгі қазақ тайпаларының географиялық орналасуы, құрылымы, өзіне тән қоғамдық мәдени дамуы туралы терең мәлімет береді [3].

Алаш қозғалысының қайраткері, қазақ ғалымдары арасынан математика ғылымы саласынан шыққан тұңғыш профессор, саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған Әлімхан Ермековтің тарихи зор еңбегінің бірі – Қазақ автономиясы шекарасының біртұтастығын жанқиярлықпен қорғауы. Осы орайда ол 1920 жылы 17 тамызда В.И.Лениннің төрағалығымен өткен қазақ өкілдері қатысқан Халық комиссарлары кеңесінің мәжілісінде Қазақ автономиясы туралы мәселе қаралғанда, Қазақстанның жағдайы туралы Ә.Ермеков баяндама жасайды. Онда ол жер, Қазақстанның шекарасы туралы мәселелерді қамтып, өктемшіл, озбыр, отаршылдық пиғылдағы өкілдермен қызу айтысқа түсіп, өз пікірін тиянақты, жан-жақты, бұлтартпас дәлелдермен қорғап шығады. Нәтижесінде, кезінде қазақтардан тартып алынған Каспийдің теріскей жағалауындағы ені бір шақырымдық және Ертістің сол жағалауындағы он шақырымдық ұлан-ғайыр жер Лениннің тікелей қолдауымен Қазақ еліне қайтарылады.

Ә.Ермеков осындай саяси жұмыстарға қатысумен қатар, өзінің саналы ғұмырын білім беру саласына арнады. 1921 жылы Әлімхан Ермеков Қарқаралыда екісатылы мектеп пен педагогикалық техникум ашқан. 1929-1930 жылдары алаш жетекшілерін қуғындау басталғанда Ә.Ермеков те тұтқынға алынып, тергеліп, соңынан бостандыққа шығарылады.

Ол 1927-35 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтының оқытушысы, ҚазПИ-де доцент, Алматы зоотехникалық-малдәрігерлік институтының профессоры және математика кафедрасының меңгерушісі, 1935-37 жылдары Алматы кен-металлургия институты математика және теориялық механика кафедрасының меңгерушісі болып, дәріс беріп, ағартушылық қызметпен айналысқан. Осы жылдардағы жемісті еңбегінің нәтижесінде жоғары оқу орындарына арналған алғашқы қазақ тіліндегі математикалық кітаптар жазды. Ғалымның «Ұлы математика курсы» оқулығы жоғарғы техникалық оқу орындары мен педагогикалық институттарға арналып, қазақ тілінде латын қарпімен 1935 жылы Қызылорда қаласындағы «Қазақстан» баспасынан 3500 данамен жарық көрді. Ғалымын бұл баға жетпес еңбегі сталиндік қуғын-сүргін жылдары жойылып жіберілген.

Бұл еңбектің архивте сақталған жалғыз данасын Ә.Ермеков шәкірттері 1995 жылы қайта бастырып шығарды. Оқулық жоғарғы математикаға арналған тұңғыш кітап болғандықтан, автор оның құрылымына анықтама теориясы мен сызықтық теңдеулер жүйесінен де хабардар ететін ілімдерді енгізген [4].

Кенестік құрылыс басталып, соның артынша-ақ орнаған тоталитарлық жүйе басшылығымен ашық күреске шығып, ұлт мүддесін бәрінен де биік қойған қайраткер тұлғалардың бірі – Ыдырыс Мұстамбаев болатын. Ол әрі Алаш қозғалысының қайраткері, әдебиет сыншысы, абайтанушы.

Ы.Мұстамбаев Қазақстанда кеңес өкіметі орнаған кезден бастап әртүрлі жауапты қызметтерді атқарды. Ол алғашқы кезден бастап-ақ кеңестікжүйенің ұлт саясатына өз наразылығын ашық білдірген қайраткер болды. Қазақстандағы Голощекин саясатына қарсы шығып, С.Садуақасов сияқты қайраткерлермен пікірлес, мүдделес болған Ы.Мұстамбаев Голощекин тарапынан сәдуақасовшылдықтың «губерниялық деңгейдегі» жақтасы, қолдаушысы тұрғысынан қараланып, ашық түрде қуғынға түсті.

Алаш қайраткері Ы.Мұстамбаев өзінің мемлекеттік, қоғамдық қызметімен қатар қазақ тілі мен оның бай ауыз әдебиетін, сол әдебиеттің көрнекті өкілдерін, олардың артына қалдырған бай мұраларын белсенді

насихаттаушы, шынайы қорғаушысы болды. Ол сыншы-публицист ретінде осы салаға қатысты қалам тарта отырып, халқымыздың жазба әдебиетінің негізін қалаушы ұлы Абай мұраларын жанын сала қорғауы – өз алдына бір ерлік деп білу керек [5, 95-126].

Қорыта айтқанда, халқымыздың аса көрнекті тұлғалары – Алаш қайраткерлерінің өз халқының мәдениеті үшін жасаған қыруар еңбектері ешқашанда ұмытылмақ емес.

ӘДЕБИЕТ

- [1] «Қазақстан тарихы» (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. — Алматы: Атамұра, 2010.
- [2] 2. Бөкейханов Ә.Н. Шығармалар.- Алматы: Қазақстан, 1994.
- [3] Мұхаметжан Тынышпаев // Жас Алаш.- 2011.- 20 қаңтар.
- [4] Үдербаев А. Әлімхан Ермеков «Ұлы математика курсы» оқулығы // Дала мен қала.- 2011.- 21 наурыз.
- [5] Мұстамбаев Б. Абай сын-айтыс. // Кіт. Алаш ақиықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар.- Алматы: Алаш, 2006.

Н.Т.Жанақова

доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, кандидат исторических наук

ВКЛАД ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ

В статье рассматривается вклад видных деятелей Алашского движения А.Букейханова, А.Байтурсынова, М.Тынышпаева, А.Ермекова, Б.Мустамбаева в развитие национальной культуры начала XX века. Отмечается особая роль партии «Алаш» и Алашской автономии в возрождении казахской национальной культуры в соответствии с требованиями начала XX века и обращается внимание на тот факт, что деятели Алаш занимались и творческой, научной деятельностью на благо Отечества, занимая высокие должности.

Ключевые слова: нация, политика, история, язык, казах, интеллигенция, народ, государство, образование.